

Kollektivt ansvar og kollektiv straff i utviklings- og sosialpsykologisk perspektiv

AV SIRI NÆSS, Oslo

Språkbruk.

Titelen på denne artikkel ble forelagt meg som emne for prøveforelesning til licentiatgraden våren 1971. Da jeg fikk oppgaven, gikk jeg rundt til mine venner og til familiemedlemmer og sa: „Hvorledes skal jeg klare dette uten deres hjelp? – Tenk på den skam som vil komme over oss alle om jeg stryker.“ Jeg foreholdt dem det kollektive ansvar de hadde for at jeg fikk licentiatgraden. Og det viste seg at de var sitt ansvar bevisst. Men det oppsto diskusjon mellom dem om ikke de også var berettiget til graden – i tilfelle av et vellykket resultat. Problemet gjaldt, mer generelt, om ansvar berettiger til belønning, ikke bare utsetter for straff.

Om ansvar betinger både positive og negative sanksjoner, belønning så vel som straff, eller om ansvar bare betinger negative sanksjoner, er i vesentlig grad et språkbruksspørsmål. Etter en rask semantisk rundspørring i den tidligere nevnte vennekrets er jeg kommet til at jeg skal holde meg til det snevrere begrep.

Med „at man har ansvar“ for at en norm etterfølges vil jeg i det følgende forstå at man kan kalles til regnskap, og med det igjen forstår jeg at man fortjener bebreidelse eller andre former for straff, eller kan pålegges restitusjon, i tilfelle av normbrudd.

Ordet „kollektiv“ betegner en flerhet som opfattes som en enhet p. g. a. at delene eller medlemmene har noe felles. De kan ha felles opprinnelse, f. eks. biologisk slektskap, eller de kan ha felles mål, f. eks. å vinne en fotballkamp.

Med at man har kollektivt ansvar forstår jeg ikke bare at man har ret generelt ansvar for kollektivmedlemmenes ve og vel, eller for at et felles mål blir nådd, – som f. eks. i „det terapeutiske samfunn“, der pasienter deler ansvar med personalet for at de selv og andre blir friske.¹⁾ Med kollektivt ansvar forstår jeg noe snevrere, jeg forstår at man er ansvarlig for at alle medlemmer av den enheten man tilhører, følger normene, og at man fortjener straff eller kan pålegges restitusjon, om de *ikke* gjør det. Dette i motsetning til individuelt eller subjektivt ansvar, der man bare er ansvarlig for at man selv følger normene. Riktignok tror jeg at aksepteringen av den generelle norm om ansvar for andres ve og vel, vil lette innlæringen av den mer spesielle norm om kollektivt ansvar eller utsatthet for straff. Men de to normer

¹⁾ Se f. eks. Haugsgjerd, S., *Nytt perspektiv på psykiatrien*, Oslo 1970, s. 155 ff.

bør holdes fra hverandre, og det er om den spesielle jeg skal tale i det følgende.

Sammenfattende kan min bruk av uttrykkene „ansvar“, „individuell ansvar“ og „kollektivt ansvar“ fremstilles slik:

Personen P har ansvar for at normen N etterfølges

→ P fortjener straff hvis N ikke etterfølges

Individuell ansvar

→ P fortjener straff hvis P ikke etterfølger N

Kollektivt ansvar

→ P fortjener straff hvis et medlem av P's kollektiv ikke etterfølger N

Med straff forstår jeg en tilsiktet tilføyelse av et onde i den hensikt at det skal oppleves som et onde, som uttrykk for misbilligelse av en handling. Denne definisjonen ligger nær opp til den Reid gir i sin *Philosophy and Education*.²⁾

Både små og store onder, og hebreidelser, klander eller reprimander kommer inn under begrepet straff i denne betydning, men ikke kritikk, hvis denne ikke ledsages av hebreidelser. Jeg legger særlig vekt på at et onde skal være tilsiktet, for at det skal være rimelig å bruke uttrykket straff. Såkalt „naturlig straff“ der ondet sies å være utilsiktet, og kommer som en naturlig følge – som en konsekvens – av en uønsket handling, er enten ikke straff i den betydning jeg bruker ordet, eller det er en tilsløring av de faktiske forhold. Barnet som fryser når det mot mors vilje går med lite klær, er et eksempel på det første – på noe jeg ikke vil kalle straff. Barnet som nektes aftensmat når det ikke vil hente brød, er et eksempel på det andre – på en tilslørt straff.

Det er bemerkelsesverdig hvor lite man kan lese om straff i pedagogisk litteratur. I en artikkel om almenprevensjon fra 1966³⁾ skrev Eva Nordland at emnet straff og disiplin var nevnt i emneregisteret for *Review of Educational Research* et par ganger i løpet av årene 1950–60. Selv gikk jeg gjennom årgang 1967–70 av *Research in Education, Annual Review*, det såkalte Erikssystemet, som dekker amerikansk pedagogisk forskning, og fant at ordet „punishment“ ikke eksisterte som emneord, og at emner under ordet „sanction“ forekom to ganger i løpet av disse fire årene. Under emneordet „disiplin“ var det mer stoff å finne, men ikke mye, og lite av dette var relevant for emnet straff. Min forklaring på dette og likeledes på interessen for „naturlig straff“, definert som et utilsiktet onde, er at emnet straff unngås fordi

²⁾ Reid, L. A., Lnd. 1962, s. 136.

³⁾ *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, Vol. 54, 1966, s. 223 f.

det er tabubelagt, vi har hemninger mot å diskutere det faktum at vi med vilende og vilje tilføyer våre barn onder.

Med „kollektiv straff“ forstår jeg at et kollektiv eller en representant for et kollektiv tilføyes et tilsiktet onde som uttrykk for misbilligelse av noe kollektivet eller et medlem av kollektivet har gjort. Da det er forholdsvis sjelden det er kollektivet som handler, vil de fleste tilfelle av kollektiv straff bety at en eller noen straffes for noe som *andre* har gjort. Hele kollektivet kan straffes. Eller én eller flere representanter for kollektivet. En skoleklasse som straffes fordi en av dem har kastet en pult ut av vinduet, eller et fotballag som dømmes til straffespark fordi en av dem har overtrådt en regel, er et eksempel på det første. Blodhevn, én person blir drept, fordi et medlem av hans slekt har begått et drap, er et eksempel på det andre. I det siste tilfellet antas det at straffen rammer hele kollektivet, idet det mister et av sine medlemmer.

Med kollektiv straff forstår jeg ikke at *kollektivet* straffer et av sine medlemmer, men at kollektivet *blir straffet* på *vegne* av et av sine medlemmer. Riktignok tror jeg at kollektiv straff ofte vil bli *fulgt* av negative sanksjoner overfor den hvis normbrudd var den umiddelbare foranledningen til den kollektive straff. Klassen straffer f. eks. med utfrysning eller utskjelling den eleven som kastet pulten ut av vinduet, selv om de kanskje hadde vært uvillige til å sladre på ham. Som jeg senere skal komme inn på, tror jeg denne antatte følge er et av motivene for å anvende kollektiv straff. Kollektivet brukes til å forsterke normpresset på de deler av kollektivet som lettest bryter normene.

Det forekommer at hverken den som straffer et kollektiv, eller den som straffes, mener at det foreligger noe kollektivt *ansvar*. Når ofre for represalier skytes under krig, som representanter for den fiendtlige part, kan det nok tenkes at det fremsettes forsvar for represaliene, forsvar som går ut på at de som skytes, har et kollektivt ansvar for de fiendtlige handlinger. Men ofte vil straffen begrunnes med at represalier er en hensiktsmessig krigshandling og at en snarlig og seierrik slutt på krigen er det alt overskyggende mål. Det samme kan være tilfelle når en skoleklasse straffes for en enkelt elevs forsyndelser. Læreren kan begrunne straffen med at klassen ikke fortjener bedre. Men forsvaret kan også henvise til kollektiv-straffens oppdragende virkninger. En lærer som jeg intervjuet, sa at hun brukte kollektiv straff. „Jeg vet det er urettferdig“, sa hun, „men jeg bruker det likevel, for det er så effektivt“.⁴⁾

Dette regner jeg forøvrig for en hederlig unntagelse. Mer vanlig er det, tror jeg, når man straffer kollektivt, å enten tilsløre

⁴⁾ Næss, Siri, *Rettfærdighetsholdninger*, en undersøkelse av skolebarn og lærere, Institutt for rettssosiologi, Stensil, Oslo 1969, s. 52.

at reaksjonen er en straff, eller å benekte at den har et kollektivt preg. I tilfellet med skoleklassen som straffes, vil læreren ofte hevde at alle elevene fortjener straff på individuelt grunnlag, fordi de ikke vil fortelle hvem det var som kastet pulten. At dette ikke er en rimelig begrunnelse, fremgår av at klassen ikke blir straffet hvis synderen ved en tilfældighet, men uten elevenes medvirkning, blir avslørt.

Eksempler på tilfeller av kollektivt ansvar og kollektiv straff.

Jeg har prøvet å avgrense bruken av uttrykkene kollektivt ansvar og straff, og i den forbindelse har jeg gitt enkelte eksempler. Jeg skal nå beskrive en del andre tilfeller. Hensikten er gjennom disse eksemplene å finne frem til betingelser for at normer om kollektivt ansvar eller kollektiv straff skal utvikles og aksepteres.

Rettshistoriske og rettsfilosofiske forfattere som Tarde⁵⁾, Fauconnet⁶⁾ og Westermarck⁷⁾ beskriver rettsregler fra andre samfunn og tidligere tider som krever avstraffelse av familiemedlemmer som soning for ett av medlemmene. Fra Mexico i 14. århundre, kjenner man at landssvik ble straffet med dødsdom for gjerningsmannen og slaveri for etterkommere i 4 generasjoner. I Codus Justinianus heter det at en henrettet landssvikers sønn ikke skal henrettes, men han skal fratås all eiendom, alle rettigheter og all ære, i den hensikt at hans „elendighet og hans tilstand blir slik at livet blir en straff og døden en vederkvæelse“.⁸⁾

Også fra jødedommen og fra kristendommen kjenner vi de samme forestillinger. „For Jeg, Herren din Gud, er en nidkjær Gud, som hjem søker fedres misgjerninger på barn inntil tredje og fjerde ledd“. Men vi finner i Det gamle testamentet også normer som går imot kollektiv skyld. Hos Jeremias heter det „I de dager skal de ikke mere si: Fedrene åt sure druer, og barnas tenner ble såre. Men enhver skal dø for sin egen misgjernings skyld; hvert menneske som eter sure druer, han skal selv få såre tenner.“⁹⁾

Disse eksempler er hentet fra andre kulturer og fra andre tider enn vår egen. I dagens norske samfunn er normer om kollektivt ansvar ikke sterke.

Den norske straffelov er i alt vesentlig bygget på prinsipper

⁵⁾ Tarde, G., *Penal Philosophy*, Boston 1912, s. 135 ff.

⁶⁾ Fauconnet, P., *La Responsabilité*, Paris 1928, s. 330 ff.

⁷⁾ Westermarck, E., *The Origin and Development of Moral Ideas*, Lnd. 1906, vol. I.

⁸⁾ Westermarck, I, s. 46.

⁹⁾ Jeremias, kap. 31, v. 29-31.

om subjektivt, individuelt ansvar. Andenæs skriver i *Alminnelig Strafferett*:¹⁰⁾ „I moderne strafferett er det en nesten unntaksfri regel at det til straffbarhet ved siden av den objektive overtredelse av et straffebud, også kreves subjektiv skyld hos den handlende . . .“. Det finnes unntagelser fra disse sterkt individorienterte rettsregler. F. eks. finner vi, i lov av 13. juni 1969, altså en lov av ny dato, at foreldre pålegges et visst erstatningsansvar for skade voldt av deres barn. En annen unntagelse har vi i reindriftsloven av 12. mai 1933, nr. 3, § 42: „Erstatningsansvaret for skade voldt av rein i reinbeitedistrikt og for omkostninger, påhviler samtlige de til dette meldte eller henviste flyttlapper, én for alle og alle for én.“

Men disse paragrafer blir fremhevet som klare unntagelser, og det fremgår av forarbeidene at det har vært reist betenkeligheter.¹¹⁾

Jeg tror det gjør seg gjeldende motstridende tendenser i forbindelse med kollektivt ansvar i dagens vestlige samfunn. I hovedsaken tar vi avstand fra kollektiv straff, men unntagelsesvis benytter vi det likevel. Mange av oss har gjennom våre skolebarn kjennskap til at noen lærere straffer hele klasser. I „Reglement og instruks for grunnskolen“, innstilling avgitt 14. september 1970, blir lærere nærmest oppfordret til ikke å bruke denne straffeformen; men oppfordringen er ikke kategorisk formet. Det heter: „En må være ytterst varsom med å refse en hel klasse eller gruppe for noe som bare en del av elevene i klassen/gruppen har gjort.“¹²⁾

Jeg har ikke kjennskap til noen undersøkelser av norske skolebarns, eller norske læreres, holdninger til kollektiv straff. I intervjuer jeg selv har hatt med elever og lærere, tok jeg ikke dette spørsmålet opp eksplisitt. Men noen få elever kom inn på emnet uoppfordret, og de uttalte seg alle mot denne straffemåten. Bare én lærer nevnte kollektiv straff, og uttalte seg som sitert ovenfor.

Piaget¹³⁾ intervjuet sveitsiske barn i 6–14 årsalderen om deres oppfatning av en del situasjoner som han beskrev for dem, der flere barn ble straffet for noe som ikke alle hadde vært med på.

Piaget skilte mellom tre forskjellige situasjoner. I den ene

¹⁰⁾ Oslo 1956, s. 186.

¹¹⁾ Se Innstilling om ny lov om Erstatningsansvar for skade voldt av barn og ungdom m. m., Innstilling nr. I, avgitt april 1964; og Innstilling fra Reindriftslovkomiteén av 1960, fremlagt 1966. Det kan indvendes at det i disse tilfeller dreier seg om erstatning og ikke straff. Det vesentlige for vårt resonnement er imidlertid at det for erstatning såvel som for straff som hovedregel forutsettes skyld.

¹²⁾ Innstilling fra Reglementsutvalget for grunnskolen, s. 87.

¹³⁾ *The Moral Judgment of the Child*, engelsk oversettelse, Glencoe 1932, s. 231–250.

straffet en mor alle barna i en søskenflokk uten å prøve å finne ut hvem av dem som hadde gjort det gale. Dette tok *alle* barna avstand fra. I den andre prøvet en lærer å finne gjerningsmannen, men barna kunne ikke svare, for ingen andre enn synderen selv visste hvem det var. Her fant Piaget at noen av de *ynge* barna, men ingen av de eldste, mente det var riktig at alle ble straffet. I den tredje situasjonen som de skulle ta stilling til, visste alla barna hvem som var gjerningsmannen, men de ville ikke si det, og her viste det seg at det særlig var de *eldste* som aksepterte at alle ble straffet. De mente at det var riktig av barna ikke å sladre, men også riktig av læreren å straffe, fordi de frivillig satte solidariteten over lydigheten. De kunne *velge* å ta straffen eller å slippe den.

Disse undersøkelser av Piaget er de eneste jeg kjenner til som eksplisitt tar opp spørsmålet om hvorvidt barn innenfor vår kulturkrets ser på kollektiv straff som legitimt. Piagets undersøkelser har vært ført videre i U.S.A., bl. a. av Kohlberg.¹⁴⁾ Men emnet kollektiv straff har, såvidt jeg har kunnet bringe på det rene, ikke vært tatt opp. Muligens henger dette sammen med at Piagets intervjuresultater på dette området var vanskelige å tolke i forhold til hans hovedtese om utviklingen av subjektivt ansvar.¹⁵⁾

Heller ikke kjenner jeg noen undersøkelser som sier noe om voksnes moraloppfatning på dette området. Men usystematiske observasjoner av medmennesker og meg selv, sier meg at vi er meget ambivalente i forhold til kollektiv straff. Individets ansvar som enkeltstående *fritt velgende* bevisstheter hører til de grunnleggende verdier i våre liberalistiske samfunn. Likevel er det ikke vanskelig å finne eksempler på at normer om kollektivt ansvar også eksisterer i vår kultur. Men i konkrete situasjoner blir slike normer meget lettere akseptert av den straffende part og sjelden av dem som straffes. Hitler påla jødiske organisasjoner straff som reaksjon på enkeltpersoners handlinger. Denne praksis tok anti-nazistene sterkt avstand fra. Men etter krigen påla de samme anti-nazister det tyske folk ansvar for utryddelsen av jødene. Riktignok fikk dette ansvarspålegg hovedsakelig form av indignasjon og trakassier. Men også strenge straffereaksjoner overfor folkegrupper har vi sett eksempler på som følge av den 2. verdenskrig. Minoritetsgrupper, f. eks. Krim-Ta-

---

¹⁴⁾ „The Development of Children's Orientation toward a Moral Order“ I, *Vita Hum.*, Basel 1963, og II, *Vita Hum.*, Basel 1964; „Development of Moral Character and Moral Ideology“, *Review of Child Development Research*, Vol. I, N.Y. 1964.

¹⁵⁾ Se Piagets egne kommentarer til dette punkt, *op. cit.* s. 248 f.

tarene, ble flyttet til Sovjetisk Sentral-Asia, med den begrunnelse at de hadde gitt støtte til den tyske krigsmakt.¹⁶⁾

Den amerikanske neger har rettet meget alvorlige anklager mot den hvite amerikaner, og anklagene gjelder ikke bare den diskriminering de utsettes for i dag, men også det overgrep som deres forfedre ble utsatt for da de ble bragt til landet som slaver.¹⁷⁾

Mange røster har hevet seg for å fastslå det amerikanske folks ansvar for krigen i Vietnam, ikke minst fra amerikanere selv, under slagordet: „Against the crime of silence“. En rundspørring i forbindelse med Calley-saken viste at 57 % av de spurte mente at andre enn løytnant Calley var ansvarlige for massakrene i My Lai.¹⁸⁾

Den oppfatning har også vært hevdet at alle de som stilles for retten og dømmes til straff, er syndebukker for oss andre. „Alle er skyldige i alt“, sa Dostojevski. Særlig blir dette fremhevet i forbindelse med de straffer som blir almenpreventivt begrunnet.¹⁹⁾ Ikke sjelden gis straffen ubetinget med den begrunnelse at dommen skal hindre andre i å forbryte seg. I domsbegrunnelserne kan vi finne slike uttrykk som „av hensyn til den alminnelige lovlydighet“ eller: dommen skal virke „avskrekkende eller advarende på almenheten“. I en byrettsdom fra 1966,²⁰⁾ ble nevnt „i skjerpene retning . . . de generalpreventive hensyn som med styrke gjør seg gjeldende i saker av denne art, idet det dreier seg om store økonomiske interesser, og fristelsen til å overtre bestemmelsene er tilsvarende stor“. I disse tilfellene er det nettopp det faktum at vi alle er *fristet* til å begå den straffbare handling, som begrunner at vi straffer. Dermed soner den enkelte for det han selv har gjort og dessuten for andres tilbøyelighet til å gjøre det samme. Han soner som representant for hele kollektivet av potensielle lovbrøyttere.

Men også i en annen forstand kan vi si at de som straffeapparatet har nådd frem til, bare tilsynelatende soner for egne synder og ikke for andres. Når vi sier at en person straffes for det

¹⁶⁾ Amnesty International, Research Department, „Background to the Case of the Crimean Tatar Representatives“, London April 1969.

¹⁷⁾ Se f. eks. Baldwin, James, *Ilden neste gang*, Oslo 1964, s. 66–67.

¹⁸⁾ *Newsweek*, 12. April 1971, s. 23 ff.

¹⁹⁾ Se diskusjon av dette spørsmål hos Andenæs, Johs., „Etiske problemer ved almenprevensjonen“ i *Festskrift til Stephan Hurwitz*, 20. juni 1970. Når jeg omtaler almenpreventivt begrunnede straffer som „kollektive“ straffer, tar jeg ikke standpunkt til det spørsmål Andenæs reiser, nemlig „Er almenprevensjon umoralsk?“ Som det muligens fremgår av det følgende, betrakter jeg ikke kollektive straffer som umoralske.

²⁰⁾ *Norsk Retstidende*, 1966, I, s. 66.

han har gjort, eller når vi sier at han er *skyldig* i det han er straffet for, mener vi bl. a. at han er årsak til handlingen. Men med vårt nåværende kjennskap till årsaker til lovbrudd, og særlig med det kjennskap vi vil komme til å få i fremtiden, blir årsaksavgrensningen hos det enkelte individ, bare en delforklaring. Årsakene ligger også i omgivelsene, i det samfunn individet finner seg i. Dette uttrykkes gjerne slik at ethvert samfunn har den kriminalitet det fortjener. I en artikkel fra 1963 uttaler Nils Christie at stabiliteten i antall fengslede i Norge og den manglende sammenheng mellom antall registrerte og antall fengslede lovovertrედere kanskje sier noe om vårt samfunns *behov* for å anvende fengselsstraff.²¹⁾

Som sagt mener jeg at kollektiv *straff* vanskelig aksepteres i det norske samfunn. Derfor kan f. eks. almenpreventive straffer ikke omtales som kollektive straffer. Kollektive *belønninger*, derimot, blir akseptert i mange situasjoner. Vi kjenner Lysgaards beskrivelse av det han kalte „arbeiderkollektivet“, og dets normer mot individuelle belønninger.²²⁾ Blant de skolebarn jeg intervjuet, var det noen som sa at de likte det når læreren *roste* hele klassen.²³⁾ Men at læreren *straffet* hele klassen, var det, som sagt, ingen som aksepterte.

Ved Distriktshøyskolen på Lillehammer, og til forberedende prøve i Oslo har man diskutert planer om noe jeg vil kalle gruppe-eksamener. Man hadde i 1970 prøveeksamen i Oslo for å se hvorledes dette vil virke i praksis. Forsøket gikk ut på at studentene gikk opp i grupper på tre og sammen besvarte en skriftlig eksamen. Deretter ble de prøvet muntlig en og en i innholdet av besvarelsen for å fastslå at ingen av de tre var blanke når det gjaldt forståelse av det de sammen innleverte. De tre i gruppen fikk under alle omstendigheter samme karakter. Hvis én av dem strøk til muntlig, strøk også de andre to. Begrunnelsen var at alle tre forutsettes å delta i arbeidet med oppgaven. At alle stryker hvis én ikke kjenner til oppgavebesvarelsens innhold, ga eksperimentet preg av å praktisere kollektiv straff. Ikke bare skulle de alle høste fruktene av de bestes prestasjoner, men dessuten var de alle utsatt for å måtte unngjelde for den dårligstes mislykkethet. Det var da også denne side av planen som studentene hadde størst betenkeligheter i forbindelse med. Men *lærerne* mente at når de mottok kollektive belønninger, måtte de også være forberedt på kollektiv straff. Dessuten ga det sikkerhet mot

²¹⁾ „På kant med samfunnet“, artikkel i *Dette er Norge*, Oslo 1963, s. 230–260.

²²⁾ Lysgaard, Sverre, *Arbeiderkollektivet*, Oslo 1961.

²³⁾ *Op. cit.*, s. 49 og 62. Vi kan også notere oss at det i vårt samfunn praktiseres at barn arver sine foreldres formue, men ikke deres gjeld.

misbruk, den muntlige prøve ble ansett som en prøve på om det hadde funnet sted et samarbeid.

Faktorer som letter aksepteringen av kollektivt ansvar.

Ved å se på de tilfellene der kollektiv straff har vært brukt og særlig der ansvaret har vært akseptert, kan vi kanskje komme noe nærmere en forståelse av hvilke funksjoner normen om kollektivt ansvar kan ha. Er den nyttig? Samfunnsgavnlige? Vi kan kanskje også få en anelse om mulighetene for at normen kan bli akseptert i *vårt* samfunn, og under hvilke betingelser den vil stemme overens med de rettferdighetsoppfatninger vi har idag.

Nå tror jeg forøvrig ikke det er noen grunn til å holde det samfunnsgavnlige og det rettferdige strengt atskilt fra hverandre. Det samfunnsgavnlige vil påvirke våre rettferdighetsoppfatninger. Hva som oppleves som rettferdig, vil nok ikke svinge med det opportune fra situasjon til situasjon, men i det lange løp vil rettferdighetsoppfatningene, som moralreglene forøvrig, formes av våre erfaringer om det hensiktsmessige.

Jeg skal først rette oppmerksomheten mot kollektivet, mot hvorledes dette er avgrenset. I noen av de eksemplene jeg har beskrevet, har kollektivets medlemmer hatt store muligheter for å kunne *påvirke* hverandre. Dette er særlig tilfelle når kollektivet er en intakt familie, eller et eksamenskollektiv, men også i noen grad når det gjelder elever i samme klasse, innbyggere i samme landsby eller endog borgere av samme nasjon.

I disse tilfellene dreier det seg ikke bare om kollektivt ansvar, men om *medansvar*. Formålet med å straffe kollektivet synes her å være ganske tydelig: Under trusel om straff anstrender man seg kraftigere for å påvirke andre. Man avstår fra å oppmuntre til normbrudd, og man legger evne og energi i å oppdra sine omgivelser til normetterfølgelse. Særlig store må vi anta at påvirkningsmulighetene har vært innen familiene i tidligere tiders samfunn, da samholdet var sterkt, bl. a. fordi man var mer avhengig av familien for å trygge seg i alderdommen, i tilfelle av sykdom osv.

Når det foreligger påvirkningsmuligheter, kan de kollektive straffer oppfattes ikke bare som *effektive*, men også som *rettferdige*, ut fra de rettferdighetsforestillinger som krever at den som straffes, skal være årsak til den straffbare handlingen. Den som har påvirkningsmuligheter, har også medansvar. Riktignok må vi regne med grader av medansvar, avhengig av avstanden mellom den handlende og deler av hans omgivelser. Og i så fall må vi også, for å være rettferdige, anvende grader av straff. I en skoleklasse kan de andre elevene ha heiet frem ham som kastet pulten ut av vinduet, eller de kan ha vært tause beundrere. Eller de kan ha advart eller til og med holdt igjen. Og tar vi

alt som har gått forut med i betraktning, kan bildet bli mer komplisert. Også de ikke tilstedeværende kan være medskyldige. De har kanskje påført pultekasteren forsmædelse eller isolasjon med den følge at handlingen blir mer å regne som en oppmerksomhetsvekker enn som en destruktiv handling.

Noen vil kanskje hevde at når man forutsetter medansvar, dreier det seg ikke om kollektivt ansvar i egentlig forstand, men om varierende grader av individuelt ansvar. Ut fra dette syn dreier det seg om kollektivt ansvar bare når man ikke skiller medlemmene fra enheten. Vi raser ved synet av Hansen-familien som har revet ned gjerdet vårt. Hvilket medlem vi har for oss, registrerer vi ikke, og vi har ingen hypoteser om medlemmenes mulighet for å påvirke hverandre.

Og det foreligger da heller ikke påvirkningsmuligheter i alle de tilfellene der normer om kollektivt ansvar eksisterer. Når fedrenes misgjerninger straffes på barn i 3. og 4. ledd, eller når nålevende amerikanere holdes ansvarlige for forfedrenes import av slaver, synes det hele mindre rasjonelt. Men også i disse tilfellene kan den kollektive straffetruselen være *effektiv*. Jeg ville tro at en sanksjontrusel vil øke i styrke om ikke bare jeg selv skal lide, men også mine barn og deres barn igjen. Rettferdig ut fra årsaksbetraktninger kan det dog ikke bli, man kan ikke være årsak til noe som hendte før man selv ble født. Derimot vil det noen ganger være rettferdig ut fra fordelingsbetraktninger. Hvis den sorte amerikaner ser på den hvite amerikaners materielle overlegenhet som et resultat av de hvite forfedres utbytning av de sorte, er det rimelig om han mener at en omfordeling av de materielle verdier ville være på sin plass. Dette argumentet kan dog ikke brukes overfor den hvite underklasse, som selv er gjenstand for utbytting.

Fordelingsspørsmålet bringer oss over til en annen side ved de eksempler jeg har beskrevet, nemlig *antallet* av dem som i hvert enkelt tilfelle straffes. Noen ganger velges det ut *en eller noen få* som skal sone på vegne av kollektivet, som i tilfellet med Jesu korsfestelse, blodhevn, eller almenpreventivt begrunnede straffer. Andre ganger straffes alle, – som i tilfellene med skoleklasser, fotballag, gruppe-eksamener eller flytting av minoritetsgrupper. En eventuell skyldfølelse vil pulveriseres, men stimuleres oftere. I disse tilfellene vil den kollektive straff ligge nærmere enn de individuelle straffer til det rettferdighetsprinsipp som sier at goder og onder skal deles likt. Også likedelingsprinsippene er sterkt forankret i den vestlige kultur, og praksis som følger slike prinsipper, skulle ha store sjangser til å bli akseptert.

Jeg har nevnt påvirkningsmuligheter medlemmene imellom som én faktor som letter aksepteringen av den kollektive straff.

Likedeling av straffen blant alle medlemmene har jeg nevnt som en annen faktor. En tredje faktor jeg vil nevne, er *frivillighet*.

I forbindelse med de kollektive eksamener og lagsport er den kollektive straff innebygget i reglene for virksomheten. Gruppen starter som gruppe på disse betingelser. Vi har også sett fra Piagets undersøkelser at kollektiv straff kan aksepteres når det foreligger muligheter for å velge noe annet, når straffen er en frivillig solidarisk soning. Jeg antar at også *forvarsling*, som et substitutt for frivillighet, er en faktor som letter aksepteringen. Selv om de straffede ikke har valgt å ta straffen, vil det opfattes som et forsonende element hvis de blir forberedt på at kollektiv straff kan bli benyttet.

Under forutsetning av at disse tre betingelser er tilstede, ville jeg vente at normen om kollektivt ansvar lar seg innlære som andre sosiale normer. Er normen tilstede i den voksne kultur, skulle den kunne overføres gjennom barneoppdragelsen etter de prinsipper for moraloppdragelse som vi forøvrig kjenner. Kjærlighet til foreldrene, senere til de sosiale omgivelser forøvrig, frykt for tap av denne kjærlighet, imitasjon og identifisering, er noen av faktorene som antas å være virksomme. Normenes innhold og innlæringsformen skulle i dette tilfellet harmonere. Normen om samhold og om et utvidet ansvarsområde egner seg, tror jeg, for innlæring ved identifisering og imitasjon.

„Kollektiv oppdragelse“.

Det var med store forventninger jeg søkte etter litteratur om barneoppdragelse i kibbutzer og i kommunistiske land. Uttrykket „kollektiv oppdragelse“ brukes om oppdragelsen i disse samfunn. Innebærer „kollektiv oppdragelse“ kollektiv straff?

I kibbutzlitteraturen får vi høre om anvendelsen av individuelle straffer, men ikke om kollektive. Riktig nok tales det om utviklingen av en „gruppesamvittighet“, og det sies at den enkelte må stå til ansvar *overfor* gruppen.²⁴⁾ Gruppen krever disiplin og ansvar av individet. Men om gruppen straffes på vegne av individet, får vi ikke vite.

Det er omtrent det samme bildet man får når man leser om oppdragelse i Sovjet. Riktig nok skimter man her enkelte tilløp til anvendelse av klart kollektive straffer. Makarenko – vel den mest innflytelsesrike ideolog innenfor sovjetisk pedagogikk – skriver om sin første tid i en arbeidskoloni med unge lovbrytere: „Da jeg alltid oppfattet gruppen som enheten, berømmet jeg hele kjernekollektivet, hver gang de fortjente ros; og i de tilfellene

²⁴⁾ Rabin, A. I., *Growing up in the Kibbutz*, N.Y. 1965, s. 25. Se også Spiro, M. E., *Children of the Kibbutz*, Cambridge 1958, og Bettelheim, B., *The Children of the Dream*, Lnd. 1969.

der disiplinære reaksjoner var nødvendige, ble bare lederen for gruppen straffet. Det enkelte medlems fortjeneste eller ufortjeneste interesserte meg ikke. Jeg så det som en oppgave for lederen og for kjernekollektivet å sette ham på plass.²⁵⁾

Men disse beretningene skriver seg fra Makarenkos tidligste periode, og jeg får nærmest det inntrykk at han forlot denne linjen.²⁶⁾

En uhyre interessant fremstilling av oppdragelse i Sovjet får vi gjennom Bronfenbrenners bok *Two Worlds of Childhood*.²⁷⁾ Meget tidlig tas konkurranse i bruk i oppdragelsen. Men konkurranse mellom grupper. Fra 1. klasse av konkurrerer pultrekker med pultrekker, klasser med klasser og skoler med skoler. Og de konkurrerer ikke bare i skoleprestasjoner, men også i moralske kvaliteter. Et annet trekk er barnas deltakelse i bedømmelsen av prestasjonene og kontrollen med moralsk atferd. Hver pultrekke har sin representant som hjelper læreren med å notere poenger og anmerkninger; i høyere klasser læres de opp til å delta i kontrollen, de fastsetter karakterer og bestemmer de straffetiltak som skal anvendes.

Det fremheves stadig at belønninger tildeles hele grupper. Pultrekken eller klassen roses. Gode gjennomsnittsprestasjoner bekjentgjøres på oppslagstavlen, og de beste enhetene får små privilegier. Men *straffes* de i grupper? Lite eller ingenting sies eksplisitt om kollektive straffemetoder. Det fremheves ofte at den enkelte bebreides under henvisning til at hans atferd „reflekterer på gruppen“. Men noe eksempel på at *grupper* bebreides eller straffes, har jeg ikke funnet.

Bronfenbrenner beskriver en situasjon der elevutvalget ved en skole skulle bestemme avstraffelsen av 7 gutter som hadde tat en svømtmetur uten tillatelse. Forskjellige straffer blir foreslått, bl. a. at den klassen som de syv guttene gikk i, ikke skulle få være med på en planlagt utflukt. Men da sier en av elevene: „Hvorfor straffe hele klassen? De andre har ikke hatt noe med det å gjøre“. Så blir det foreslått at alle guttene i klassen, men ikke pikene, skal utelukkes fra turen. Da innvender en av lærerne at hele *skolen* har et kollektivt ansvar for alle elevenes oppførsel. Men det ender med at elevrådet i stor indignasjon pålegger de syv guttene temmelig tradisjonelle straffer, de skal vaske gulver og vanne i haven.

Uklarheten tyder på at også her er man ambivalente: Hovedinntrykket man sitter igjen med etter lesing av litteratur om

²⁵⁾ *Sovjet Educators on Soviet Education*, ed. H. B. Redl, Lnd. 1964, s. 158.

²⁶⁾ *Ibid.* s. 156. Se også Makarenko, A. S. *The Collective Family*, N.Y. 1967.

²⁷⁾ N.Y. 1970.

oppdragelse i kibbutzer og i Sovjet, er at kollektive straffer sjelden brukes og at individuelle straffer brukes i stor utstrekning, men at disse individuelle straffer pålegges individet *av kollektiver*. Den voksne autoritet trekker seg gradvis ut fra disiplineringsoppgaven etter å ha oppdratt kollektiver av barn til å oppdra hverandre.

Faktorer som hindrer aksepteringen av kollektivt ansvar.

Hvorfor aksepteres ikke kollektiv straff – ikke engang i disse kollektiv-orienterte samfunn? Bruk av kollektive straffer er, så vidt jeg kan forstå, en logisk følge av kollektive belønninger. Kollektive belønninger flytter oppmerksomheten fra individets fortjeneste til gruppens, og fortjeneste har både positive og negative sider. Hvorfor aksepteres kollektive belønninger, men ikke kollektive straffer? Her foreligger en *asymmetri* som krever en forklaring.

Logikkens lover er ikke alltid virksomme på moralens område. At goder fordeles likt, har anerkjent gunstige virkninger i retning av å styrke samholdet i grupper. Følelse av enhet er lykkebringende. Det gir trygghet, vennskap og beskytter de svake. Det øker normpress og konformitet. Men hva med å dele onder likt, vil det også styrke gruppe-følelsen? Fra smågruppeforskning kjenner vi at når en gruppe møter truende situasjoner, vil medlemmenes tiltrekning til gruppen øke og dermed gruppens normskapende evne – forutsatt at truselen ikke har sammenheng med faktorer *innenfor* gruppen, f. eks. svakheter ved gruppens egne medlemmer.²⁸⁾ Hvis det anses som ønskelig at gruppens samhold styrkes, og at dens normskapende evne øker, bør man altså være forsiktig med å tilføye gruppen negative sanksjoner på vegne av et av dens medlemmer. Men en *lempelig* anvendelse av kollektiv straff kan kanskje ha gunstige virkninger.

Kanskje anvendes også milde kollektive straffer i kibbutzene og i skolene i Sovjet, i alle fall i form av tilbakeholdelse av belønninger. Men dessuten anvendes individuelle straffer og det i meget stor utstrekning. Ikke brutale straffer, ikke korporlige straffer, men konsekvente negative sanksjoner, kanskje vesentlig av psykisk art, bebreidelser, indignasjon, moralisering.

Det er mulig at den understreking av individets ansvar, skyld og skam som en slik individuell og moraliserende avstraffelse forutsetter, ikke lar seg forene med kollektiv straff.

Jeg sa innledningsvis at straff er tabubelagt innenfor pedago-

²⁸⁾ *Group Dynamics*, ed. Cartwright, S. and Zander, A., N.Y. 1968, s. 96 og s. 144.

gikken. Hvis det er slik at pedagoger har grunnlag for å mene at straff er lite effektivt i barneoppdragelsen, vil dette være en meget rimelig forklaring på at straff ikke har vært et populært emne for forskning.

Men hvis man – slik jeg har gjort – definerer straff som omfattende subtile straffer, f. eks. bebreidelser, reprimander eller tilbaketrekking av kjærlighet, vil det være galt å si at straffer ikke er effektive. Tvert imot – de synes å være de mest betydelige faktorer i moraloppdragelsen. Jeg etterlyser derfor forskning innenfor de subtile straffers psykologi, både studier av de kollektive og individuelle subtile straffer.²⁹⁾

Siri Næss

---

²⁹⁾ Psykoanalytisk teori vil her være et godt utgangspunkt for forskning.